

“HARBIY KOMMUNIZM” SIYOSATI NATIJASIDA TURKISTONDA OCHARCHILIKNING YUZAGA KELISHI VA UNING OQIBATLARI

Jo'rayev Jaloliddin Sirojiddin o'g'li

Qarshi tumani 2-sonli maktabning tarix fani o'qituvchisi

telefon raqam: +998 87 0428178

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21935294>

Annotatsiya. Mazkur ilmiy tezisda 1918–1921-yillarda Turkiston ASSR hududida sovet hokimiyati tomonidan amalga oshirilgan “harbiy kommunizm” siyosatining mazmun-mohiyati, uning qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat tizimiga ta'siri, oziq-ovqat mahsulotlarini majburiy musodara qilish hamda fuqarolar urushi oqibatlarining kuchayishi natijasida yuzaga kelgan ocharchilik jarayoni tahlil qilinadi. Shuningdek, ocharchilikning Turkiston aholisining ijtimoiy-demografik holati, sog'lig'i, xo'jalik faoliyati va migratsion jarayonlariga ta'siri o'zbek hamda xorijiy tarixchilar tadqiqotlari asosida yoritiladi.

Kalit so'zlar: Turkiston ASSR, “harbiy kommunizm”, ocharchilik, oziq-ovqat razvyorstkasi, prodrazvyorstka, majburiy musodara, fuqarolar urushi, qishloq xo'jaligi, sovet hokimiyati, oziq-ovqat siyosati.

Kirish. XX asrning dastlabki choragida Turkiston hududida yuz bergan siyosiy va iqtisodiy jarayonlar mintaqaning keyingi tarixiy taraqqiyotiga katta ta'sir ko'rsatdi. 1917-yilgi Rossiya inqiloblaridan keyin Turkiston hududida siyosiy hokimiyat uchun kurash kuchayib, 1918-yilning bahorida Turkiston Avtonom Sovet Sotsialistik Respublikasi tashkil etildi. Yangi hokimiyat qisqa muddat ichida iqtisodiy hayotning deyarli barcha sohalarini davlat nazoratiga olishga intildi. Ayniqsa, fuqarolar urushi sharoitida amalga oshirilgan “harbiy kommunizm” siyosati qishloq xo'jaligi, savdo, hunarmandchilik, transport va oziq-ovqat ta'minoti tizimida tub o'zgarishlarni yuzaga keltirdi.

Asosiy qism. “Harbiy kommunizm” dastlab fuqarolar urushi va iqtisodiy inqiroz sharoitida favqulodda choralar majmuasi sifatida shakllangan bo'lsa-da, amalda u ishlab chiqaruvchilar faoliyatiga kuchli davlat aralashuvi, xususiy savdoning cheklanishi yoki tugatilishi, yirik sanoat korxonalarining milliyalashtirilishi, oziq-ovqat mahsulotlarini majburiy yig'ib olish va markazlashtirilgan taqsimot tizimining joriy etilishi bilan xarakterlandi.

Turkiston sharoitida mazkur siyosatning oqibatlari yanada murakkab tus oldi. Chunki mintaq iqtisodiyoti Rossiyaning markaziy hududlari bilan chambarchas bog'langan bo'lsa-da, transport-kommunikatsiya tizimining izdan chiqishi, fuqarolar urushi, qurg'oqchilik, hosildorlikning pasayishi va oziq-ovqat zaxiralarining markazlashtirilgan tarzda olib qo'yilishi mahalliy aholining oziq-ovqat xavfsizligini jiddiy zaiflashtirdi.

Shu nuqtayi nazardan Turkistonda 1921–1922-yillarda kuchaygan ocharchilikni o'rganish nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy va demografik tarix nuqtayi nazaridan ham muhimdir.

“Harbiy kommunizm” siyosatining Turkistonda joriy etilishi

1918–1921-yillar oralig'ida bolsheviklar tomonidan amalga oshirilgan iqtisodiy siyosat tarixshunoslikda “harbiy kommunizm” nomi bilan yuritiladi. Mazkur siyosatning asosiy belgilariga sanoat korxonalarini milliyalashtirish, oziq-ovqat mahsulotlarini markazlashtirilgan tarzda taqsimlash, xususiy savdoni cheklash, mehnat munosabatlarini davlat tomonidan tartibga solish va qishloq xo'jaligida majburiy oziq-ovqat topshiriqlarini joriy etish kirgan.

Britaniyalik tarixchi E.H. Carr “harbiy kommunizm”ni fuqarolar urushi sharoitida shakllangan iqtisodiy tizim sifatida baholab, uning asosiy maqsadlaridan biri Qizil Armiya va shahar aholisini oziq-ovqat bilan ta’minlash bo’lganini ko’rsatadi. Biroq bunday siyosat ishlab chiqaruvchilarning iqtisodiy manfaatlarini keskin cheklaganligi sababli qishloq xo’jaligi ishlab chiqarishining pasayishiga olib kelgan.

Amerikalik tarixchi Richard Pipes ham bolsheviklarning iqtisodiy siyosatini tahlil qilar ekan, davlat tomonidan iqtisodiyotning barcha asosiy tarmoqlarini nazorat qilishga intilish ishlab chiqarish mexanizmlarining buzilishiga sabab bo’lganini ta’kidlaydi. Uning fikricha, oziq-ovqatni majburiy yig’ib olish qishloq aholisi uchun ishlab chiqarishni kengaytirishga bo’lgan rag’batni keskin kamaytirgan.

Turkiston sharoitida esa bu jarayon o’ziga xos xususiyatlarga ega bo’ldi. Mintaqaning iqtisodiy tuzilmasi Rossiyaning markaziy guberniyalaridan farq qilgan. Turkistonda sug’orma dehqonchilik, chorvachilik, paxtachilik va mahalliy savdo muhim o’rin egallagan. Shuning uchun Rossiya markazida ishlab chiqilgan iqtisodiy mexanizmlarning Turkistonda aynan ko’chirilishi mahalliy xo’jalik tizimining o’ziga xos xususiyatlarini hisobga olmagan holda amalga oshirildi.

O’zbek tarixshunosligida ham sovet iqtisodiy siyosatining ushbu jihatlariga alohida e’tibor qaratiladi. R. Shamsutdinov va Sh. Karimov kabi tadqiqotchilarning O’zbekiston tarixiga oid asarlarida sovet hokimiyatining dastlabki yillaridagi siyosiy va iqtisodiy jarayonlar mahalliy aholining an’anaviy xo’jalik tizimiga kuchli bosim o’tkazgani qayd etiladi. D. Alimova va boshqa tarixchilar tadqiqotlarida esa Turkistonda sovet hokimiyatining qaror topishi jarayoni mahalliy jamiyatning siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy manfaatlar bilan murakkab munosabatda kechgani ko’rsatiladi.

Oziq-ovqat siyosati va qishloq xo’jaligining izdan chiqishi

“Harbiy kommunizm”ning Turkistondagi eng muhim ko’rinishlaridan biri oziq-ovqat siyosati bo’ldi. Davlat oziq-ovqat ta’minotini o’z qo’liga olishga intildi. Dehqon xo’jaliklaridan turli oziq-ovqat mahsulotlari belgilangan topshiriqlar asosida yig’ib olindi.

Prodrazvyorstka, ya’ni oziq-ovqat razvyorstkasi tizimi shunday sharoitda faol qo’llanildi. Dehqonlar yetishtirgan mahsulotning ma’lum qismi davlat ehtiyojlari uchun majburiy ravishda topshirilishi kerak edi. Bu tizimning asosiy muammosi shundan iborat ediki, topshiriqlar ko’pincha real ishlab chiqarish imkoniyatlari va mahalliy sharoitdan kelib chiqib emas, balki markaziy ehtiyojlar asosida belgilangan.

Turkistonda qishloq xo’jaligi ishlab chiqarishining pasayishiga bir necha omillar sabab bo’ldi. Birinchidan, fuqarolar urushi natijasida xo’jalik aloqalari buzildi. Ikkinchidan, temir yo’l va transport tizimining izdan chiqishi mahsulotlarni hududlar o’rtasida yetkazib berishni qiyinlashtirdi. Uchinchidan, mehnatga layoqatli aholining bir qismi harbiy xizmatga jalb etildi. To’rtinchidan, urug’lik, texnika va qishloq xo’jaligi vositalarining yetishmasligi ishlab chiqarish hajmiga salbiy ta’sir ko’rsatdi.

Bunga qo’shimcha ravishda, tabiiy omillar ham vaziyatni murakkablashtirdi. 1921-yil atrofida Turkistonning ayrim hududlarida qurg’oqchilik va hosildorlikning pasayishi kuzatildi. Natijada oziq-ovqat tanqisligi kuchaydi.

Shu yerda muhim ilmiy xulosaga kelish mumkin: Turkistondagi ocharchilikni faqat qurg’oqchilik bilan izohlash to’g’ri emas. Tabiiy omil mavjud bo’lgan bo’lsa-da, iqtisodiy siyosat,

majburiy oziq-ovqat yig'imi, fuqarolar urushi va transport tizimining inqirozi ushbu tabiiy muammoni keng ko'lamli ijtimoiy fojiga aylantirgan omillar sifatida namoyon bo'ldi.

1921–1922-yillardagi ocharchilikning kuchayishi

1921-yilga kelib Turkistonning ayrim hududlarida oziq-ovqat muammosi nihoyatda keskinlashdi. Ocharchilikning geografik ko'lami barcha hududlarda bir xil bo'lmagan. Ayrim viloyat va uyezdlarda oziq-ovqat tanqisligi kuchliroq sezilgan bo'lsa, boshqa hududlarda vaziyat nisbatan barqarorroq bo'lgan.

Ocharchilik ayniqsa oziq-ovqat ishlab chiqarish imkoniyatlari cheklangan, urush va xo'jalik buzilishlaridan kuchli zarar ko'rgan hududlarda og'ir kechdi.

Sovet hokimiyati oziq-ovqat muammosini bartaraf etish maqsadida turli choralarni amalga oshirdi. Ochlarga yordam ko'rsatish bo'yicha davlat organlari, mahalliy tashkilotlar va jamoat tuzilmalari faoliyat yuritdi. Keyinchalik Rossiyaning boshqa hududlarida bo'lgani kabi Turkistonda ham xalqaro va xususiy yordam tashkilotlarining faoliyati oziq-ovqat tanqisligining ayrim oqibatlarini yumshatishga xizmat qildi.

Amerikalik tadqiqotchi Frank Golder va boshqa xorijiy mualliflarning 1921–1922-yillardagi Rossiya ocharchiligiga oid tadqiqotlarida oziq-ovqat tanqisligi, qurg'oqchilik va fuqarolar urushi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik ko'rsatiladi. Biroq Turkiston masalasida alohida mahalliy sharoitlarni hisobga olish zarur.

Turkiston rahbariyatidagi ayrim arboblar ham oziq-ovqat masalasining og'irligini markazga yetkazishga harakat qilgan. Xususan, T. Risqulov faoliyati bilan bog'liq hujjatlar Turkistonning iqtisodiy va ijtimoiy muammolarini markaziy hokimiyat oldida ko'tarish jarayonlarini o'rganish uchun muhim manba hisoblanadi.

T.Risqulovning faoliyati va Turkistonning mahalliy aholisi manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan tashabbuslari sovet hokimiyatining iqtisodiy siyosatida markaz va mintaqqa manfaatlari o'rtasidagi ziddiyatlar mavjud bo'lganini ko'rsatadi.

Ocharchilikning ijtimoiy oqibatlari

Ocharchilikning eng og'ir oqibatlari, avvalo, aholining ijtimoiy holatida namoyon bo'ldi. Oziq-ovqat yetishmovchiligi aholining turmush darajasining keskin pasayishiga sabab bo'ldi. Odamlar oziq-ovqat izlab boshqa hududlarga ko'chishga majbur bo'ldilar.

Ocharchilik sharoitida bolalar va ayollar, keksalar hamda kambag'al xo'jaliklar ayniqsa zaif qatlamga aylandi. Oziq-ovqat tanqisligi bilan birga turli kasalliklar xavfi ham kuchaydi. Aholining immuniteti pasaygani sababli epidemik kasalliklarning tarqalishi uchun qulay sharoit yuzaga keldi.

Ocharchilik oilaviy va jamoaviy munosabatlarga ham ta'sir ko'rsatdi. Oziq-ovqat manbalarining yetishmasligi ayrim oilalarning parchalanishiga, bolalarning qarovsiz qolishiga va aholi migratsiyasining kuchayishiga olib keldi.

Bu jarayonning yana bir muhim oqibati kambag'allikning kuchayishi bo'ldi. Urushdan oldin ma'lum miqdorda xo'jalik resurslariga ega bo'lgan oilalar ham oziq-ovqat tanqisligi va majburiy yig'imga natijasida o'z xo'jaliklarini yuritish imkoniyatidan mahrum bo'lishlari mumkin edi.

Ocharchilikning iqtisodiy oqibatlari

Ocharchilik faqat aholining kundalik hayotiga ta'sir ko'rsatib qolmay, Turkiston iqtisodiyotining umumiy rivojlanishiga ham jiddiy zarar yetkazdi.

Birinchi navbatda, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining qisqarishi kuzatildi. Dehqon xo'jaliklarida ishlab chiqarish vositalari va chorva sonining kamayishi kelgusi yillardagi hosildorlikka ham salbiy ta'sir ko'rsatdi.

Ikkinchidan, savdo munosabatlari izdan chiqdi. “Harbiy kommunizm” davrida xususiy savdoning keskin cheklanishi natijasida bozor mexanizmlari zaiflashdi. Mahsulot ishlab chiqaruvchi bilan iste'molchi o'rtasidagi tabiiy iqtisodiy munosabatlar buzildi.

Uchinchidan, pulning iqtisodiy funksiyalari zaiflashdi. Inflyatsiya, tovar tanqisligi va natural ayirboshlashning kuchayishi iqtisodiy hayotning normal ishlashiga to'sqinlik qildi.

To'rtinchidan, ishlab chiqarish vositalari yetishmasligi qishloq xo'jaligini tiklashni qiyinlashtirdi. Natijada ocharchilik tugaganidan keyin ham iqtisodiy tiklanish tez amalga oshmadi.

Ocharchilik va demografik jarayonlar

Turkistondagi ocharchilikning yana bir muhim oqibati demografik jarayonlarda namoyon bo'ldi. Oziq-ovqat tanqisligi aholining tabiiy ko'payish sur'atlariga salbiy ta'sir ko'rsatdi. O'lim ko'rsatkichlarining ortishi bilan birga migratsiya ham kuchaydi.

Ocharchilikdan zarar ko'rgan aholi oziq-ovqat mavjud bo'lgan hududlarga ko'chishga intildi. Bu esa ayrim hududlarda aholi zichligining o'zgarishiga olib keldi.

Tarixchi olimlar ocharchilikni o'rganishda demografik oqibatlarni alohida ko'rsatishlari bejiz emas. Chunki ocharchilikning haqiqiy ko'lami faqat oziq-ovqat yetishmovchiligi bilan emas, balki aholi soni, migratsiya, kasallanish va ijtimoiy tarkibdagi o'zgarishlar bilan ham belgilanadi.

Shu jihatdan Turkistondagi 1921–1922-yillardagi ocharchilikni keyingi 1930-yillardagi ocharchilikdan farqlash zarur. 1921–1922-yillardagi ocharchilik fuqarolar urushi, “harbiy kommunizm”, iqtisodiy inqiroz va tabiiy omillar bilan chambarchas bog'liq bo'lgan bo'lsa, 1930-yillardagi ocharchilik kollektivlashtirish, majburiy o'troqlashtirish va davlatning qishloq xo'jaligini tubdan qayta tashkil etish siyosati bilan bog'liq boshqa tarixiy bosqichdir.

Turkistonda sovet hokimiyatining dastlabki iqtisodiy siyosati masalasi O'zbekiston tarixida uzoq vaqt davomida asosan sovet mafkurasi nuqtayi nazaridan yoritilgan. Sovet davri adabiyotlarida “harbiy kommunizm” ko'pincha fuqarolar urushi sharoitida mamlakatni iqtisodiy jihatdan safarbar qilishning zarur vositasi sifatida izohlangan.

Mustaqillik yillarida esa tarixchilar ushbu masalaga tanqidiy va manbashunoslik nuqtayi nazaridan qayta murojaat qila boshladilar. R. Shamsutdinovning O'zbekistonning XX asr tarixiga oid tadqiqotlarida sovet hokimiyatining o'rnatilishi va dastlabki yillardagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlarning murakkab jihatlari yoritilgan. Sh. Karimov, R. Shamsutdinov va boshqa tarixchilarning O'zbekiston tarixiga oid asarlarida sovet siyosatining mahalliy aholiga ta'siri haqida muhim ma'lumotlar uchraydi.

D.Alimova tadqiqotlarida Turkiston tarixini mustamlakachilik va sovetlashtirish jarayonlari kontekstida o'rganish zarurligi ta'kidlanadi. Bunday yondashuv iqtisodiy siyosatni faqat iqtisodiy hodisa sifatida emas, balki hokimiyat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarning bir qismi sifatida ko'rish imkonini beradi.

Xorijlik tarixchilar esa “harbiy kommunizm” va 1921–1922-yillardagi ocharchilik masalasi Rossiya inqilobi va fuqarolar urushi tarixi doirasida keng tadqiq qilingan. E.H.Carr, Richard Pipes, Orlando Figes kabi tarixchilar bolsheviklarning iqtisodiy siyosati va fuqarolar urushi davridagi ijtimoiy inqirozlarni turli nuqtayi nazarlardan tahlil qilganlar.

E.H.Carr “harbiy kommunizm”ni urush davridagi favqulodda iqtisodiy siyosat sifatida ko’rsa, Richard Pipes bolsheviklarning davlat nazoratini kengaytirishga qaratilgan siyosatini tanqidiy baholaydi. Orlando Figes esa fuqarolar urushi davridagi zo’ravonlik, iqtisodiy inqiroz va aholining kundalik hayotidagi keskin o’zgarishlarni keng ijtimoiy kontekstda ko’rsatadi.

Xorijlik tarixchilar olib borgan tadqiqotlarning muhim jihati shundaki, unda ocharchilikning sabablarini bitta omil bilan izohlashdan ko’ra, siyosiy qarorlar, iqtisodiy inqiroz, urush, tabiiy sharoit va transport muammolarining o’zaro ta’siriga e’tibor qaratiladi.

“Harbiy kommunizm” va ocharchilik o’rtasidagi sabab-oqibat munosabati

Masalani ilmiy jihatdan baholaganda, “harbiy kommunizm ocharchilikka sabab bo’ldi” degan xulosani ham haddan tashqari soddalashtirmaslik kerak. Chunki ocharchilikning shakllanishida bir nechta omillar qatnashgan.

Birinchi omil — fuqarolar urushi. Urush qishloq xo’jaligi va sanoat ishlab chiqarishining izdan chiqishiga, transport aloqalarining buzilishiga hamda mehnat resurslarining kamayishiga olib keldi.

Ikkinchi omil — tabiiy sharoit. Qurg’oqchilik va hosildorlikning pasayishi oziq-ovqat resurslarining kamayishiga bevosita ta’sir ko’rsatdi.

Uchinchi omil — “harbiy kommunizm” siyosati. Majburiy oziq-ovqat yig’imi ishlab chiqaruvchilarning qo’lida qoladigan mahsulot hajmini kamaytirdi. Natijada ayrim xo’jaliklarda oziq-ovqat zaxirasi juda qisqarib ketdi.

To’rtinchi omil — transport va savdo tizimining inqirozi. Hatto ayrim hududlarda oziq-ovqat mavjud bo’lgan taqdirda ham uni muhtoj hududlarga yetkazish imkoniyatlari cheklangan edi.

Beshinchi omil — davlat boshqaruvida markazlashuv. Mahalliy sharoitlarning yetarlicha hisobga olinmasligi oziq-ovqat taqsimotidagi nomutanosiblikni kuchaytirdi.

Demak, Turkistondagi ocharchilikni tabiiy omil + urush + iqtisodiy inqiroz + majburiy oziq-ovqat siyosati + transport tizimining buzilishi kabi o’zaro bog’liq omillar majmuasi orqali tushuntirish ilmiy jihatdan asosliroqdir.

“Harbiy kommunizm” dan Yangi Iqtisodiy Siyosatga o’tish

Ocharchilik va iqtisodiy inqiroz bolsheviklar rahbariyatini mavjud iqtisodiy siyosatni qayta ko’rib chiqishga majbur etdi. 1921-yilda Yangi Iqtisodiy Siyosat — NEPga o’tilishi aynan shu jarayonning muhim natijalaridan biri bo’ldi.

Prodrazvyorstka o’rniga oziq-ovqat solig’ining joriy etilishi ishlab chiqaruvchilar uchun ma’lum darajada iqtisodiy rag’bat yaratdi. Xususiy savdoning qayta tiklanishiga ruxsat berilishi ham bozor munosabatlarining jonlanishiga yordam berdi.

Turkiston uchun NEPga o’tish alohida ahamiyatga ega bo’ldi. Chunki mintaqa iqtisodiyotini tiklash uchun qishloq xo’jaligi, savdo va hunarmandchilikni qayta jonlantirish zarur edi.

Bu jarayon “harbiy kommunizm” siyosatining iqtisodiy jihatdan uzoq muddat barqaror emasligini ko’rsatdi. Agar majburiy musodara va markazlashtirilgan taqsimot iqtisodiy inqirozni bartaraf etishning vaqtinchalik vositasi sifatida ko’rilgan bo’lsa, uning davom ettirilishi ishlab chiqarishning yanada qisqarishiga olib kelishi mumkin edi.

Xulosa. 1918–1921-yillarda Turkiston hududida amalga oshirilgan “harbiy kommunizm” siyosati mintaqaning iqtisodiy va ijtimoiy hayotida chuqur iz qoldirdi. Mazkur siyosat fuqarolar urushi sharoitida davlatning oziq-ovqat va ishlab chiqarish resurslarini markazlashtirishga

qaratilgan bo'lsa-da, uning amaliy oqibatlari ishlab chiqaruvchilarning iqtisodiy manfaatlariga jiddiy bosim o'tkazdi.

Turkistonda yuzaga kelgan 1921–1922-yillardagi ocharchilikni faqat tabiiy ofat sifatida baholash mumkin emas. Qurg'oqchilik va hosildorlikning pasayishi muhim omil bo'lgan bo'lsa-da, ocharchilikning kengayishida fuqarolar urushi, xo'jalik aloqalarining buzilishi, transport inqirozi va ayniqsa oziq-ovqat mahsulotlarini majburiy yig'ib olish siyosati muhim rol o'ynadi.

Ocharchilik natijasida aholining turmush darajasi keskin pasaydi, kambag'allik kuchaydi, migratsion jarayonlar jadallashdi, kasalliklar va o'lim ko'rsatkichlari oshdi hamda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga jiddiy zarar yetdi. Uning oqibatlari ocharchilik davri bilan cheklanib qolmay, keyingi iqtisodiy tiklanish jarayonlariga ham ta'sir ko'rsatdi.

Shunday qilib, “harbiy kommunizm” siyosati Turkiston tarixida nafaqat iqtisodiy boshqaruvning ma'lum bir shakli, balki jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishiga bevosita ta'sir ko'rsatgan siyosiy-iqtisodiy tajriba sifatida namoyon bo'ladi. 1921–1922-yillardagi ocharchilik esa ushbu siyosatning mintaqadagi eng og'ir ijtimoiy oqibatlaridan biri bo'lib, Turkiston aholisining demografik, xo'jalik va ijtimoiy hayotida sezilarli iz qoldirdi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi. 3-jild. – Toshkent: Sharq, 2010.
2. Carr E.H. The Bolshevik Revolution 1917–1923. Vol. 2. – London: Macmillan, 1952.
3. Malle S. The Economic Organization of War Communism, 1918–1921. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
4. Туркестанская Правда. 1918–1922-yillardagi sonlar.
5. Известия Туркестанского ЦИК. 1918–1922-yillardagi sonlar.
6. Ўзбекистоннинг янги тарихи Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида, Тузувчилар: М.Жўраев, Р.Нуруллин, С. Камолов ва б. Тошкент: Шарк, 2000.
7. mAlimova D.A., Karimov R.H., Oqilov K.O., Rajabov Q.K., Alimov I.A., Mavrulov A.A. O'zbekiston tarixi (1917-1991-yillar). – Toshkent: “Sharq”, 2004.